

Gallhålsans naturreservat: delområde Gökskulla

Kompletterande kulturhistorisk dokumentation
Gökskulla 3:2 och 3:3
Landvetter socken, Härryda kommun
Linnea Nordell
Bohusläns museum
Rapport 2012:28

Gallhålsans naturreservat: delområde Gökskulla

Kompletterande kulturhistorisk dokumentation

Gökskulla 3:2 och 3:3, Landvetter socken, Härryda kommun

Bohusläns museum Rapport 2012:28

ISSN 1650-3368

Författare Linnea Nordell

Layout, grafisk form och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget av Linnea Nordell. Fotot visar en stengärdesgård som markerar fastighetsgränsen

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Kartor godkända från sekretessynpunkt för spridning Lantmäteriet 2012-04-03. Dnr 601-2012/1735.

Bohusläns museum

Museigatan 1

Box 403

451 19 Uddevalla

tel 0522-65 65 00, fax 0522-126 73

www.vastarvet.se, www.bohuslansmuseum.se

Innehåll

Sammanfattning.....	4
Inledning.....	5
Syfte.....	5
Metod.....	6
Avgränsning.....	6
Göskulla - historiska kartor berättar.....	6
1700-talet.....	7
1800-talet.....	7
1900-talet.....	8
Gården som flyttade.....	8
Resultat.....	8
Områden med fossil åkermark.....	8
Område 1.....	10
Tolkning.....	10
Område 2.....	10
Tolkning.....	10
Område 3.....	11
Tolkning.....	11
Område 4.....	11
Tolkning.....	12
Område 5.....	12
Tolkning.....	12
Område 6.....	12
Tolkning.....	12
Gravar.....	13
Stenmurar - Stengärdesgårdar.....	13
Slutsatser.....	14
Göskulla och Gallhålan - en jämförelse.....	16
Referenser.....	17
Litteratur.....	17
Extensiv referenslitteratur.....	17
Kartor ur Rikets allmänna kartverks arkiv.....	17
Kartor ur Lantmäteristyrelsens arkiv.....	18
Arkiv och register.....	18
Bilagor.....	18

Sammanfattning

Gallhåls naturreservat ligger inom tätorten Landvetter i Härryda kommun. Bohusläns museum genomförde år 2010 en kulturhistorisk dokumentation inom huvuddelen av naturreservatet. Då dokumenterades bland annat områden med fossil åkermark, husgrunder inom Gallhåls gamla gårdstomt, ett antal förhistoriska gravrösen och ett läge för en kolerakyrkogård.

Föreliggande rapport behandlar en kompletterande kulturhistorisk dokumentation, som genomfördes av Bohusläns museum i mars 2012, inom naturreservatets sydvästra del. Dokumentationen genomfördes på uppdrag av Härryda kommun, sektorn för samhällsbyggnad. Dokumentationen innebar analys av historiska kartor och fältinventering efter forn- och kulturlämningar.

Fältinventeringen resulterade i att ett stort antal forn- och kulturlämningar påträffades. Merparten hade anknytning till jordbruket, då området har utgjort en del av inägorna till Göskullagårdarna Nor- och Sörgården. Med hjälp av historiska kartor har undersökningsområdets historia och funktion kunnat spåras. Kartorna har varit ett viktigt redskap för tolkningen av många av kulturlämningarna. Områden med fossil åker och stenmurar är agrara lämningar, som kan kopplas till historiskt åker- och ängsbruk. Flera av objekten har ålderdomlig karaktär och kan potentiellt ha anor i förhistorisk tid eller medeltid. Fyra förhistoriska gravar lokaliserades också. De bär likheter med gravar som påträffats i närbelägna Gallhålan, Nygården och Bårhult under de senaste åren.

Figur 1. Gallhåls naturreservat med omgivningar och med undersökningsområdet markerat. Skala 1:10 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket 2012-04-03. Dnr. 601-2012/1735.

Inledning

Denna skrift utgör en komplettering av en dokumentation av kulturvärdena i Gallhålan naturreservat, beläget i Landvetter i Härryda kommun. Den ursprungliga dokumentationen genomfördes 2010 av Bohusläns museum på uppdrag av Härryda kommun. Resultaten finns redovisade i rapporten *Gallhålan naturreservat – Dokumentation av kulturvärden. Bohusläns museum rapport 2012:44* av Linnea Nordell. I rapporten finns även en fullständig projektbakgrund.

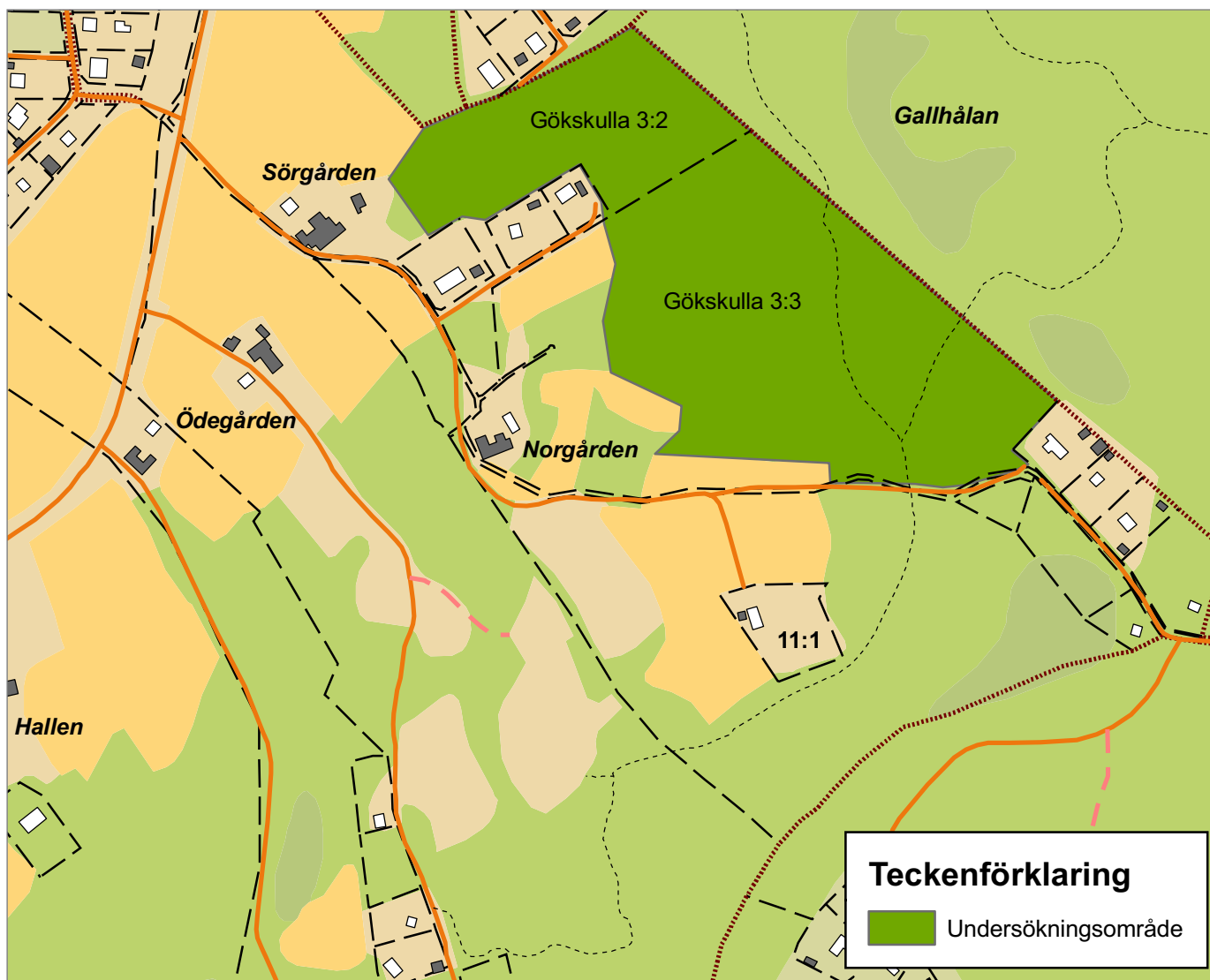
Kompletteringen omfattade den västligaste delen av Gallhålan naturreservat. Denna del ligger inom stamfastigheten Gökskulla, på fastigheterna Gökskulla 2:2 och 2:3.

Den kompletterande dokumentationen utfördes av

Bohusläns museum på uppdrag av Härryda kommun, sektorn för samhällsbyggnad. Dokumentationen omfattade arkiv- och kartstudier, samt dokumentation av kulturlämningar i fält och genomfördes av Linnea Nordell, antikvarie på Bohusläns museum. Fältarbetet utfördes den 6–7 mars 2012 (åtta timmar fördelade på två dagar).

Syfte

Projektet syftade till att inventera och dokumentera kulturlämningarna inom den västra delen av Gallhålan naturreservat (Gökskulla 2:2 och 2:3). Syftet var att öka kunskapen om reservatets kulturvärden och historia. Förhoppningen är att kulturvärdena ska kunna värdas och lyftas fram tillsammans med dess naturvärden.

Figur 2. Undersökningsområdet. Skala 1:5 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket 2012-04-03. Dnr. 601-2012/1735.

Metod

Dokumentationen inleddes med arkivstudier i Bohusläns museums arkiv samt i digitala arkiv (Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS), Lantmäteriets Arkivsök). Fältdokumentationen innehöll okulärbesiktning av hela delområdet, samt beskrivning, fotodokumentation och inmätning med GPS av de forn- och kulturlämningar som påträffades. Beskrivning och dokumentation har skett enligt de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet har ställt upp för registrering av fornlämningar, kulturlämningar och fossil åkermark. Resultaten sammanställdes i en digital rapport. Nypåträffade forn- och kulturlämningar kommer att rapporteras till Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.

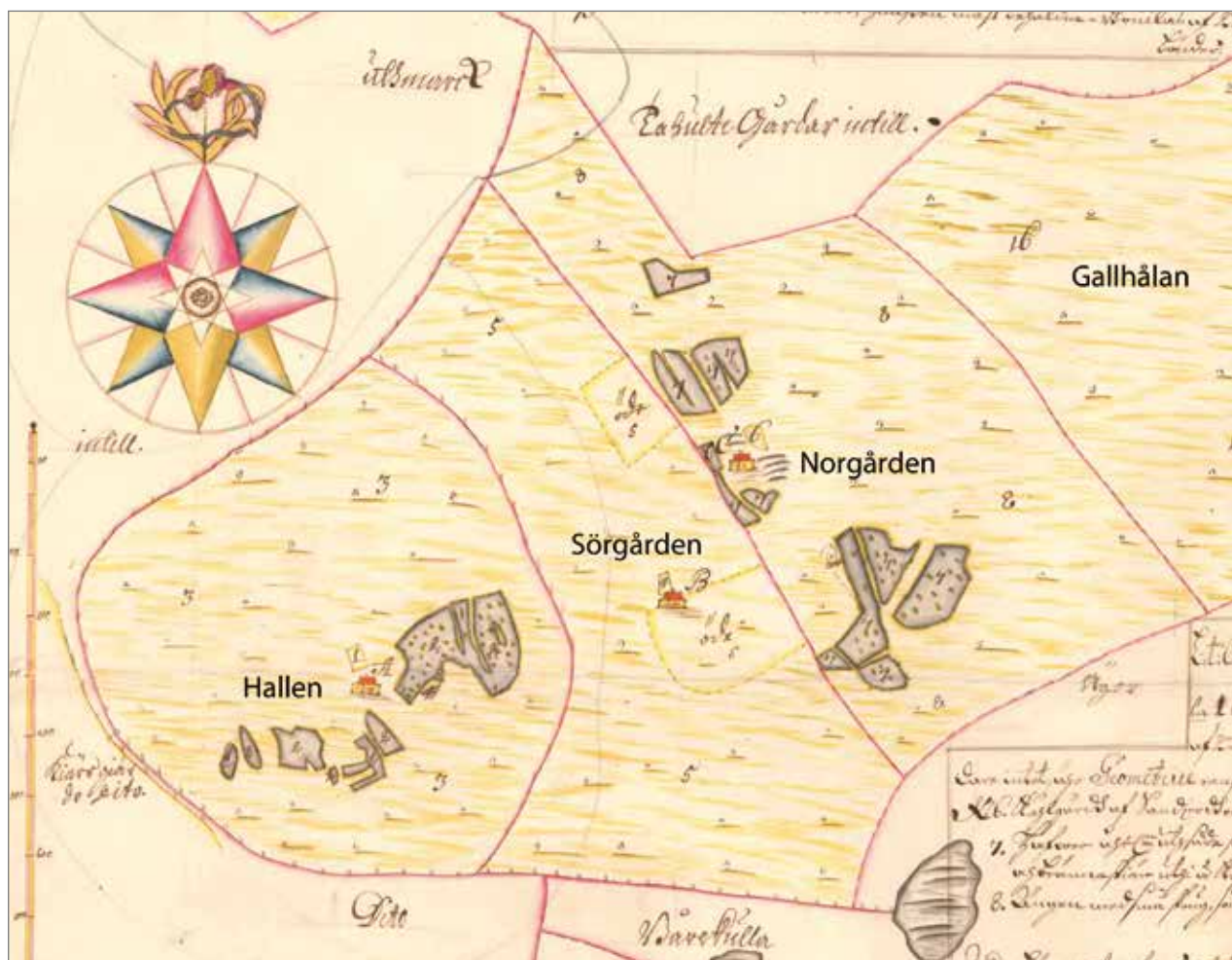
Avgränsning

Dokumentationen har omfattat den del av naturreservatet som ligger utanför Gallhålan 1:1, men

inom Göskulla 2:2 och 2:3. Arkivgenomgången har inte omfattat besök i andra arkiv än de som finns på Bohusläns museum. Sökning i Riksarkivets olika arkiv genom tjänsten SVAR har inte genomförts på grund av svårigheten att knyta informationen i registren till undersökningsområdet och på grund av tidsbrist. Det aktuella området är en mycket liten del av Göskullas stamfastighet och den omfattar ingen bebyggelse, vare sig historisk eller nutida.

Göskulla – historiska kartor berättar

Liksom för många andra Landvettergårdar, kommer det äldsta belägget för ortnamnet »Göskulla« ur en jordebok från 1550. Göskulla är upptagen som en av fem byar i Landvetter socken. Enligt ortnamnsforskningen kan förleden vara en förvanskning av mansnamnet Göte, men andra tolkningar av namnet är inte uteslutna (Lindroth 1923:55f).

Figur 3. Utsnitt ur geometrisk karta över Göskulla m.fl. 1701. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv, aktnr. N64-13:1. Se även bilaga 3.

Gökskulla utgörs än idag av gårdarna Hallen, Ödegården, Norgården och Sörgården. Tittar vi på en aktuell karta, ser vi att Sörgården ligger nordväst om Norgården (figur 2), vilket ter sig ganska märkligt med tanke på gårdsnamnen. Saken får dock sin förklaring när vi studerar historiska kartor över Gökskulla.

1700-talet

På kartan från 1701 (figur 3) syns bara inägorna, dvs. åker och äng. Åkrarna är markerade med grått och ängarna med gult. Gårdstomterna är markerade med en hussymbol. På åkrarna odlades grödorna och på ängarna odlades djurens vinterfoder. Efter avslutad skörd kunde djuren beta på inägorna och djurens avföring användes för att gödsla åkrarna. Åkern och ängen var lika viktiga för gårdarnas överlevnad (Myrdal 1999:81–82, 289). Det finns inga markeringar för stängsel mellan Gallhålan, Tahult, Sör- och Norgården, vilket tyder på att man idkade gärdeslag. Det innebar att åker och äng brukades gemensamt. Utmarken var mark som inte användes som åker eller äng. Den användes istället till betesmark, till att hämta ved och virke, för insamling av bär och växter och för jakt av småvilt (Myrdal 1999:300, Gadd 2000:111–114). Utmarken finns inte redovisad på denna karta, men gårdarna på Gökskulla brukade sin utmark gemensamt.

I sydväst ligger Gökskulla Hallen, i kartbeskrivningen kallad Gökskulla Hall. Intill ligger Gökskulla Sörgård (Söör-Gökskulla). Här finns två ytor markerade, som är ödeåkrar. I beskrivningen står att denna gård legat öde i 20 års tid, alltså sedan 1680-talet. När kartan ritades brukades marken av Landvetter gästgiveri, som beteshage för gästgiveriets hästar.

Nordöst därom ligger Gökskulla Norgård (Nohl Gökskulla). Hemmanets gräns mot andra stamfastigheter (Gallhålan och Nygården) är ungefär desamma idag som år 1701. Hela undersökningsområdet ligger inom Gökskulla Norgårdens ängsmark, alltså åt nordöst utmed fastighetsgränsen mot Gallhålan. I beskrivningen står att Norgården brukas av två bönder och att ängen är bevuxen med småskog. Ängen brukas för höskörd och för att hämta ved att elda med. Norgården var ett kronohemman om $\frac{1}{2}$ mantal, vilket innebar att jorden ägdes av kronan och bonden betalade arrende för rätten att bo och bruka den. Mantal var ett begrepp som beskrev ett hemmans skattekraft.

Figur 4. Utsnitt ur enskifteskarta över Gökskulla Norr och Södergård 1821. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv aktnr. N64-13:3. Se även bilaga 4.

1800-talet

Vid karteringen år 1701 låg Sörgården söder om Norgården, men låg öde. Nästa karta är från 1821 (figur 4), då enskifte förrättades. Det som tidigare var Sörgården kallas nu för Ödegården (eller Gökskulla Ödshemman). Kartan visar hur hemmanet delas i två delar mellan dess båda brukare. Den del som har markeringen A kallas för Sörgården och tilldelas den norra delen av markerna. Del B bor kvar på gårdstomten och har namnet Norgården, samt tilldelas markerna i den södra delen. Undersökningsområdet ligger längst i öster på kartan och är fortfarande brukat som ängsmark.

Beskrivningen till kartan anger att Nor- och Sörgården före delningen omfattade $\frac{1}{2}$ mantal skattehemman. Detta innebär att bönderna friköpt sina ägor från kronan och att de numera var självägande. Kronan sålde ut sitt jordägande med start år 1701. Anledningen till de s.k. skatteköpen var att statskassan krävde kontanta medel för bland annat krigföring, och försäljningen av kronojorden finansierade detta (Gadd 2000:198 ff, Framme 1986:88 f). Skatteköpen av Hallen och Ödegården skedde 1744 respektive 1738 (Lindroth 1923:56 f) och det är troligt att skatteköpet för Nor- och Sörgården genomfördes vid samma tid.

Figur 5. Utsnitt ur ekonomisk karta över Landvetter 1935. Ur Rikets allmänna kartverks arkiv aktnr. J131-12SO/Partille SO. Se även bilaga 5.

1900-talet

Fastighetsgränserna som fastställdes vid enskiftet 1821 är fortfarande aktuella vid 1930-talets mitt (figur 5). Norgårdens bebyggelse ligger kvar på gårdstomten, medan Sörgården har flyttat och ligger nu i anslutning till sina åkermarker. Stamfastighetens östra hörn har styckats av inför kommande villabebyggelse. Undersökningsområdet är till största delen skogsbevuxet vid denna tid. Ödegården har delats mellan två brukare och Hallen har en liknande omfattning som år 1701.

Sammanfattningsvis kan konstateras att undersökningsområdets markanvändning genomgått få förändringar under de senaste 300 åren. Området har varit en del av inägorna och nyttjats främst till ängsbruk. I samband med jordbrukets rationalisering under 1800-talet förlorade ängsmarken sin betydelse i odlingens kretslopp (Fogelfors 1997:61 ff). Många ängar bröts upp och blev åkermark, men så skedde inte i undersökningsområdet. Området blev istället ett utpräglat skogsparti.

Gården som flyttade

Gåtan kring Sörgården kan förklaras på följande sätt. I samband med hårda tider under slutet av 1600-talet kunde jordbruket på det ursprungliga Sörgården inte försörja dem som bodde där. Det är inte känt vad ödeläggelsen berodde på, men 1600-talets höga skattetryck, konsekvenser av krigen eller epidemier kan vara förklaringen (Nordell 2010:24). Man upphörde att odla åkrarna och Sörgården flyttades till Norgården, som förmodligen var den gård av de två som hade bäst avkastning. Detaljerna kring denna process är inte kända.

Sörgården blev en ny hemmansdel till Norgården, men man behöll gamla ortnamnet. De ödelagda markerna brukades som ängsmarker, och när höskörden var bärig lät gästgivaregården sina hästar beta där. Området där Sörgården tidigare låg benämndes nu Ödegården.

Att ett hemman flyttar och tar med sig sitt namn var en relativt vanlig företeelse (Strid 1993:47 f). Att Sörgården geografiskt kom att ligga norr om Norgården hade ingen betydelse i denna »ortnamnsåtervinning«.

Resultat

Före dokumentationen fanns inga forn- eller kulturhistoriska lämningar registrerade inom undersökningsområdet. Nedan redovisas resultaten efter lämningstyper, i enlighet med Riksantikvarieämbetets lista för registrering i informationssystemet för fornminnen, FMIS (Blomqvist 2007). Resultatet redovisas i löpande text, den tekniska beskrivningen av lämningarna finns redovisad i tabellform i bilaga 1 och 2. Lämningarna finns också markerade på karta, se figur 7.

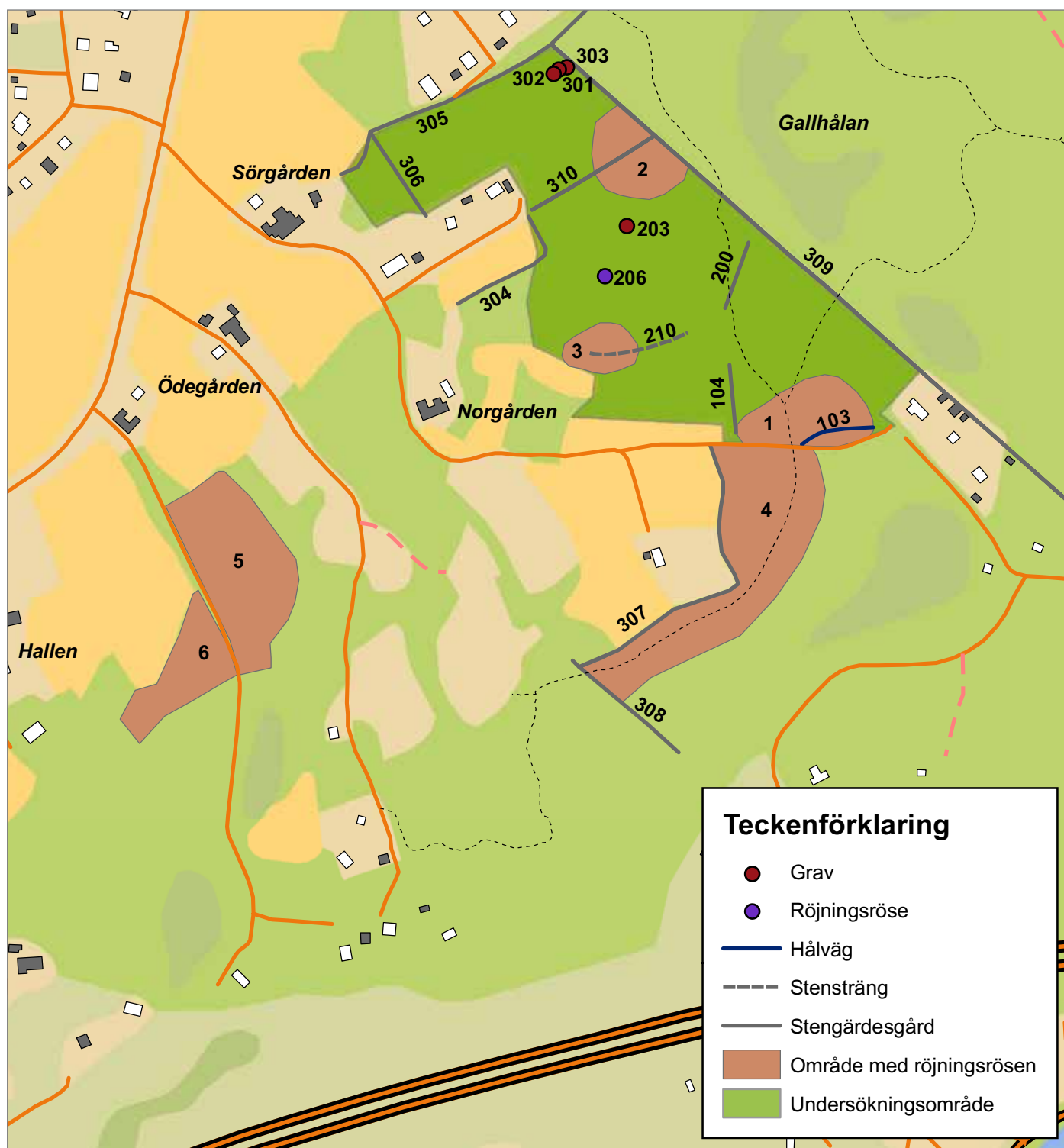
Tre områden med fossil åkermark utanför undersökningsområdet besiktigades inom ramen för Bohusläns museums ordinarie kulturmiljöverksamhet, efter anmälan av en privatperson boende i Landvetter. Områdena ingår inte i Gallhållans naturreservat och omfattades inte av den kulturhistoriska dokumentationen. De har dokumenterats översiktligt och redovisas här eftersom de tillhört inägorna till Gökskullagårdarna Norgården, Ödegården och Hallen.

Områden med fossil åkermark

Inom undersökningsområdet påträffades tre områden med fossil åkermark (område 1–3). Utanför undersökningsområdet registrerades ytterligare tre ytor med

Figur 6. Område 1. Hålvägen, som svänger mot sydväst, kantas av röjningsrösen.

Figur 7. Karta med undersökningsområdet och alla forn- och kulturlämningar markerade. Skala 1:5 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket 2012-04-03. Dnr. 601-2012/1735.

fossil åkermark (område 4–6). Fossil åkermark är varaktigt övergiven odlingsmark, som formats av äldre tiders brukningsmetoder. Inom områden med fossil åkermark kan man hitta äldre odlingsytor, avgränsade av hak, terrasskanter eller diken, rösen med röjnings-

sten, stenhägnader med mera (Blomqvist 2007, Gren 1997). Det kan finnas odlingslämningar från flera tidsperioder inom samma område. Samtliga dokumenterade områden med fossil åker har bevarats på grund av att de inte brukats som åkermark under tiden för det

industrialiserade jordbruket, det vill säga från och med slutet av 1800-talet.

Område 1

Detta område ligger i undersökningsområdets sydöstra del, strax norr om en grusväg. Genom den fossila åkermarken löper en stig i nord-sydlig riktning. Området avgränsas i öster av en sluttning och tomtmark och i väster av en stenmur (stengärdesgård, nr 104 på kartan) och en åkerlycka. Området är svagt kuperat med enstaka uppstickande berg i dagen och är bevuxet med främst lövträd.

Inom ytan påträffades 35 röjningsrösen och en hålväg (nr 103). Röjningsrösen är homogena; de är 3–4 meter i diameter och har rundad form. Flera av dem är anlagda på uppstickande bergspartier. Inga tydliga odlingsytor, terrasshak eller liknande observerades. Hålvägen är cirka 65 meter lång och slingrar sig upp för sluttningen i en öst-västlig riktning, avvikande mot sydväst. Stenmuren i väster (nr 104) är cirka 60 meter lång och är inte en markering för en befintlig fastighetsgräns eller åkerkant.

Tolkning

Enligt det historiska kartmaterialet har område 1 inte använts som åkermark, utan som ängsmark, åtminstone sedan 1701. Ängsmark kan ha röjts på sten för att underlätta bruket av lie i samband med slåtter eller för att bearbeta jorden och på så sätt öka ängens avkastning (Myrdal 1999:37, 68, Fogelfors 1997:61, Gren 1997:99). Röjningsrösen kan också ha uppkommit i samband med åkerbruk före år 1701. Röjningsrösenas homogena storlek och utformning indikerar att de anlagts under förhistorisk tid eller medeltid. Platsen har sedan brukats som äng och betesmark fram till början av 1900-talet.

Figur 8. Röjningsrösen inom område 2.

Hålvägen är svåraderad, men kan potentiellt vara

lika gammal som den fossila åkermarken. Troligen rör det sig om en föregångare till den befintliga grusvägen. Detta kan ha varit en väg från Gökskulla till kyrkan och Landvetter by.

Stenmuren kan ha anlagts som en hägnad för att hägna ut betesdjur från åkrar och ängar. Den finns inte redovisad på de historiska kartorna och dess relation till den fossila åkermarken eller de nyare åkrarna är oklar. Åkerytan väster om område 1 kantas av röjningssten, vilket är rester efter senare tiders röjning av åkern.

Område 2

Området ligger i undersökningsområdets norra del, på ömse sidor av stenmuren (stengärdesgården) mellan Gökskulla 3:2 och 3:3, samt sydväst om rågången mellan Gallhålan och Gökskulla. En rågång är en gräns mellan två stamfastigheter. Inom området, som ligger i en liten sänka, observerades sju röjningsrösen, mellan 2 och 5 meter i diameter. Inga åkerytor eller liknande påträffades. Det finns gott om berg i dagen och stenblock i terrängen. Vegetationen domineras av hassel och lövträd, samt enstaka granar. Inga röjningsrösen observerades nordöst om rågången, inom Gallhålan's marker.

Stenmurarna markerar fastighetsgränser som fortfarande är aktuella idag.

Tolkning

Röjningsrösen inom område 2 är inte av förhistorisk eller medeltida karaktär, och lämningar efter åkerytor saknas. De historiska kartorna redovisar endast ängsmark på denna plats. Tolkningen blir därför att området endast varit föremål för kortvarig odling. Alternativt har man röjt området för att förenkla vid slåtter.

Stenmuren mellan Gökskulla 3:2 och 3:3 uppfördes

Figur 9. En av stentipparna inom område 3. Denna består av material från ett flertal röjningsrösen, som fösts samman till en oregelbunden sträng.

i samband med skiftet mellan Sörgården och Norgården år 1821. Gränsen mellan Gallhålan och Gökskulla finns redovisad på kartan från 1701, men troligen fanns det ingen hägnad mellan fastigheterna. Frånvaron av hägnad visar att man idkade gärdslag, dvs. att man sambroade ängsmarken. Beskrivningen till enskifteskartan från 1821 anger, att gränsen mellan stamfastigheterna korrigerades och drogs i en rät linje.

Område 3

Detta område ansluter till åkermark som brukats in i sen tid och lämningarna inom området kommer från olika tidsperioder. Sammanlagt finns sex röjningsrösen och två stentippar av yngre karaktär. Stentipparna utgörs av röjningssten, kanske från ett flertal röjningsrösen, som fösts samman i oregelbundna strängar. Ett av röjningsrösen ligger på ett impediment och består av fem stora stenbumlingar som delats med hjälp av bergskilar. Bredvid ligger ett antal rostiga jordbruksmaskiner och under detta anas ett äldre röjningsröse.

Figur 10. Stensträngen (nr 210) sedd från öst.

Inne i område 3 börjar en stenhägnad av typen stensträng (nr 210, se figur 10), som sedan fortsätter i en svag böj österut. Stensträngen följer topografin och är cirka 85 meter lång. Den utgörs av två rader stenar i bredd, som ligger djupt nedsjunkna i marken.

Nr 206 på kartan markerar ett ensamliggande röjningsröse, beläget på en bergshäll vid en bäck. Det har oregelbunden form och är cirka 4 meter i diameter. Inga andra röjnings- eller odlingsspår observerades i närheten.

Tolkning

Område 3 ligger nära Norgårdens gårdstomt och är mer påverkat av senare tiders odling än områdena 1 och 2. Det ligger inom ett markområde som sluttar svagt åt öster och är bevuxet med lövträd och enstaka granar.

Inom området finns både röjningsrösen av äldre karaktär och stentippar av yngre karaktär, som visar att röjningsrösen fösts samman för att öka de odlingsbara ytorna. Både 1700-talets och 1800-talets jordbruk har satt sina spår här, och vissa lämningar kan vara ännu äldre. De kluvna stenbumlingarna och de rostiga jordbruksmaskinerna är rester efter 1900-talets jordbruk.

Stensträngen (nr 210) är en lämning, som kan vara mycket gammal. Stensträngar har exempelvis tjänat som hägnader kring åkrar eller vid fågator. De kan ursprungligen ha utgjorts av en låg stenmur, eller av ett enkelt stenfundament för en trä- eller rishägnad. Stensträngar dateras ofta till järnålder eller medeltid, men det finns också exempel på stensträngar från senare tider. Stensträngen i område 3 kan ha varit en gränsmarkering eller en del av en fågata, som lett djuren ut från gårdstomten till betet. På kartan från 1821 finns en hägnad markerad, som löper från gårdstomten och österut. Lämningen nr. 210 kan vara en rest efter denna hägnad, men dess ålderdomliga utformning indikerar att den har gamla anor.

Område 4

Området ligger i en kraftig sydöstsluttning, bevuxen med lövskog. På ömse sidor om en stig observerades ett tjugotal flacka röjningsrösen. Inom området finns omkring fem terränganpassade odlingsparceller. Området avgränsas i nordväst av en imponerande stenmur, som ställvis utgör en terrass för åkermarken i nordväst. Den sydöstra delen av Gökskulla 11:1 ligger på denna terrass.

Figur 11. Røjningsrösen inom område 4. Till vänster i bild syns den mäktiga terrasskanten av sten i höjd med Gökskulla 11:1.

Tolkning

Åkrarna nordväst om område 4 har utgjort åkrar för Norgården sedan tiden före 1701. Område 1 och 4 har sannolikt utgjort ett sammanhängande område med liknande ålder och användning.

Område 5

Beläget i en flack sydöstsluttning inom Gökskulla Ödegårdens marker. Inom området observerades 28

røjningsrösen, heterogena till storlek och form. Somliga rösen har sprängsten på toppen.

Tolkning

Inom detta område har jordbruk bedrivits under lång tid, och förändringar i odlingsmönster har gjort att røjningsrösen byggts på eller slagits samman. Så sent som på 1930-talet fanns en öppen åker inom detta område, enligt den ekonomiska kartan från 1935.

Område 6

Beläget i lövskogsbevuxen flack sydöstsluttning inom Gökskulla Hallens inägor. Inom området observerades ett 15-tal røjningsrösen. Den nordöstra delen av området är indelad i fyra rektangulära odlingsytor, s.k. bandparceller, avgränsade av stenmurar.

Tolkning

Område 6 har varit en del av Hallens åkermark. Området finns redovisat som åkermark på kartan från 1701, men har säkert varit brukad även tidigare. Område 6 har sannolikt utgjort ett sammanhängande område med Landvetter 52 (område med fossil åker söder om

Figur 12. Odlingsytor, så kallade bandparceller, avgränsade av stenmurar, inom område 6.

Hallen). Liknande åkerytor finns inom fornlämningen Landvetter 4, belägen vid Kärret cirka 500 meter sydväst om område 6 (Åberg & Rolöf 2012:63 ff).

Gravar

Inom undersökningsområdet påträffades fyra gravar; tre högar och en stensättning. Samtliga är förhistoriska gravtyper, som anlades för omkring 2000 år sedan. Högarna (nr 301, 302 och 303) är belägna på ett flackt höjdparti i undersökningsområdets norra hörn. De är runda, cirka 3–5 meter i diameter och cirka 0,5 meter höga. I närområdet kring högarna finns ett flertal höglänkande formationer, som kan vara skadade gravar. Dessa är dock för otydliga för att kunna bedömas som gravar vid en okulärbesiktning.

Stensättningen, nr 203, ligger ensam på plan, lätt fuktig mark bevuxen med lövskog. Marken har dränerats genom ett system av parallellt anlagda diken i nordväst-sydostlig riktning. Stensättningen är rund, 3,3 meter i diameter och med bevarad kantkedja i dess västra del. Den östra delen av anläggningen är skadad av rötter och var vid besiktningstillfället bevuxen med en bok, en gran och hasselbuskar.

Anläggningen är karaktäristisk för en stensättning, men läget i landskapet är en osäkerhetsfaktor i bedöm-

ningen. Stensättningar påträffas normalt på höjdparter och inte i flacka områden med sank mark. Dock förekommer gravanläggningar med anknytning till våtmarker, bland annat har en eventuell stensättning nära en våtmark undersökts inom fornlämningen Landvetter 112 i Bårhult, omkring 1,5 km sydväst om undersökningsområdet. Flera gravar inom denna fornlämning bär likheter med nr. 203 och ett antal av dessa har ¹⁴C-daterats till mellersta och yngre bronsålder, omkring 1 100–500 f. Kr. (Åberg & Rolöf 2012:33 ff). Eftersom det inte finns någon sten i marken i denna del av undersökningsområdet, rör det sig troligen inte om ett röjningsröse. Anläggningen bedöms därför som en stensättning med ett frågetecken med anledning av läget.

Stenmurar – Stengärdesgårdar

Stenmurar, eller stengärdesgårdar, som de vanligtvis kallas, är ett vackert och betydelsefullt inslag i kulturlandskapet. Stengärdesgårdar är särskilt vanliga i Västsverige, där träbristen gjorde att man främst byggde gärdesgårdar av sten istället för hankgärdesgårdar av trä, som varit vanliga i resten av Sverige (Myrdal 1999:88). De allra äldsta stenhägnaderna kallas för stensträngar och kan dateras till brons- eller järnålder.

Figur 13. Stensättning (nr 203). Kantkedjan löper utmed anläggningens västra del.

Stengärdesgårdar har byggts av olika skäl. För att hålla betesdjuren borta från åkrarna anlades stenvmurar kring åkerytorna. Man byggde också fågator, som ledde från gårdstomten ut till betesmarkerna. Gärdesgårdar kunde också byggas för att förhindra att djuren förrirade sig ut i sankmarker, ner i raviner eller upp på berg.

I samband med jordskiftena, som genomfördes under slutet av 1700-talet och 1800-talet, förändrades jordägandet och fastighetsgränserna mellan olika hemman blev viktigare (Gadd 2000:273 ff). Många stengärdesgårdar i Västsverige markerar fastighetsgränser, som fastställdes vid enskifte eller laga skifte under 1800-talets första hälft.

Figur 14. Rågång mellan Göskulla och Gallhålan (nr 309), ett exempel på en gärdesgård som markerar fastighetsgräns.

Inom undersökningsområdet finns stengärdesgårdar av olika typer och med olika funktioner. Stengärdesgårdarna med nr 305, 308, 309 och 310 markerar existerande fastighetsgränser, som alla fastställdes vid enskiftet 1821. Nummer 305 och 309 markerar gränserna mellan stamfastigheterna Göskulla, Tahult och Gallhålan. Dessa gränser motsvarar ungefär gränserna på kartan från 1701, men det är sannolikt att gränserna justerades och att gärdesgårdarna uppfördes omkring år 1821. Den västligaste delen av nr 305 markerar inte en fastighetsgräns, utan kringgår en åkerkant.

Gärdesgårdarna nr 104, 200, 304, 306 och 307 har troligen anlagts för att reglera betesdjur. Nummer 200 (se figur 17) blockerar sänkor i en sluttning mot en dalgång i öster och den kan ha byggts för att hindra djuren från att gå ned den vägen. Nr 206, en vacker stenvmur byggd i skalmursteknik (mindre stenar läggs som ett fyllningslager mellan två rader av större stenar), utgör en gräns gentemot ett sumpmarksområde.

Nummer 104, 304 och 307 (se figur 15) är anlagda

Figur 15. Stenvmur (nr 206) inom Göskulla 3:2. En öppning har gjorts för att släppa fram en liten bäck.

för att avgränsa åkermarken från annan mark och för att hålla betesdjuren borta från grödorna. Särskilt imponerande är gärdesgården nr 307 (som ligger utanför undersökningsområdet), där delar av stenvuren utgörs av en odlingsterrass för åkermarken ovanför. Nummer 304 och 307 har vuxit fram under 1800-talet och 1900-talets början. Nummer 104 är osäker vad gäller funktion och datering.

Stensträngen nr 210 är också en form av hägnad, som beskrivits närmare under rubriken Område 3. Stensträngen är mycket ålderdomlig till sitt utseende och kan vara förhistorisk eller medeltida. Hägnaden som är markerad på 1821 års karta, kan visa på att lämningen använts under denna tid, eventuellt som fundament till en gärdesgård av trä och ris.

Slutsatser

Den kompletterande kulturhistoriska dokumentationen i den västra delen av Gallhålan naturreservat, inom Göskulla Norgård, har givit intressanta resultat. Vid första anblicken kan man undra vad ett skogsbevuxet område med sumpmarker kan tillföra Landvetters historia. En hel del, har det visat sig.

De äldsta fornlämningarna inom undersökningsområdet är omkring 2 500–2 000 år gamla och utgörs av tre gravhögar och en stensättning. Dessa gravar är svåra att datera utan en arkeologisk undersökning, men gravtyperna dateras vanligen till bronsålder eller järnålder. Under de senaste åren har ett stort antal förhistoriska gravar registrerats i Landvetterområdet, bl. a. i närbelägna Gallhålan, i Nygården och i Slamby och Bårhult (Nordell 2010, Nordell & Rydbom 2012, Åberg & Rolöf 2012).

Figur 16. Arkeolog Lars Strid från Landvetter genomför inmätning med GPS på de nyupptäckta gravhögarna i undersökningsområdets norra del (nr 302 och 303).

Vi vet fortfarande mycket lite om var människorna levde under förhistorien, men gravfynden visar att Landvetter var en befolkad bygd, som under medeltiden kom att bli en centralort med sockenkyrka.

Väldigt lite är känt om Landvetters medeltida historia, främst på grund av att det saknas skriftliga källor. Gökskulla dyker upp i skrift för första gången så sent som 1550, som en av fem byar i Landvetter socken. De senaste årens arkeologiska undersökningar har dock bidragit med ny information om Landvetters agrara historia. I Bårhult och Slamby har man bland annat hittat områden med fossil åkermark, som daterats till vikingatid, 1200-tal och 1400-tal (Åberg & Rolöf 2012).

Den fossila åkermarken inom område 1 och 4 kan ha förhistoriska eller medeltida anor. Även stensträngen inom område 3 kan ha hög ålder. Detta tyder på att byn Gökskulla kan ha anor tillbaka till medeltid eller förhistorisk tid.

Undersökningsområdet har tillhört inägomarken, och detta har satt sina spår i landskapet. Här finns tre områden med fossil åkermark, sannolikt av varierande ålder. Stengärdesgårdar har anlagts för att hindra betesdjur från att förirra sig eller för att markera fastighetsgränser.

Under 1700- och 1800-talen var området ängsmark. Här odlades foder till gårdens djur och efter slåttern kunde djuren beta på ängsmarken. Både de torra och de sankta markpartierna brukades för odling av foderväxter. Området var även skogsbevuxet, och här hämtades ved och virke. Kanske idkade man också lövtäkt till foder, men inga hamlade träd iaktogs under besiktningen.

Vid 1700-talets början beboddes Norgården av två bönder, som brukade åker och ängsmark gemensamt.

Figur 17. Stengärdesgård (nr 200), vars syfte kan ha varit att hålla betande djur borta från en brant sluttning.

På 1820-talet delades Norgården mellan de dåvarande brukarna, så att var sin bonde fick var sin del av inägor-na. Till att börja med bodde båda kvar på Norgårdens gårdstomt, men vid någon tidpunkt flyttade en av bönderna ut på sina egna marker i den norra delen. Trots detta kallades gården för det äldre namnet Gökskulla Sörgården. Detta beror troligen på att Sörgården flyttades till Norgårdens marker i samband med ödeläggelse. Flytten av gården och namnet kan ha skett stegvis och bör ha varit helt genomfört vid 1700-talets mitt.

Även 1900-talets jordbruk har präglat området. Flera åkerytor togs upp i den gamla ängsmarken och några stengärdesgårdar och röjningsrösen stammar från denna tid. Norr om område 1 finns ett täktområde, sannolikt för grus eller sand. Även gamla jordbruksredskap och en sophög med tegel, gamla konservburkar, samt bruksföremål i plåt och emalj är rester efter senare tiders användning.

Gökskulla och Gallhålan – en jämförelse

En jämförelse mellan resultaten från dokumentationen i Gallhålan och resultaten från Gökskulla, visar att det både finns likheter och skillnader. Inom både Gallhålan och Gökskulla finns förhistoriska gravar och fossil åkermark med ålderdomliga drag, vilket indikerar att bosättning, jordbruk och gravsättning skett på dessa platser långt innan de omnämns i skriftliga källor för första gången. Om gårdarna hade namn som var varianter på dagens ortnamn eller om de kallades för något helt annat, är tyvärr inte känt.

Granngårdarnas utveckling under historisk tid skiljer sig avsevärt. Gökskulla var en by med tre gårdsenheter, medan Gallhålan var en ensamliggande gård. Både Gallhålan och Gökskulla Sörgård lades öde under 1600-talet. Landvetter prästgård tog över Gallhålan och Landvetter gästgiveri tog över det område där Sörgården legat; och båda enheterna användes som ängs- och betesmark. Till skillnad från Gallhålan fick gamla Sörgården nya brukare (under namnet Ödegården)

efter perioder av ödeläggelse. Gallhålan, däremot, förblev en gård brukad under prästgården. Mantalslängderna visar att man inhyste obesuttna, fattiga och sjuka människor i Gallhålan och förmodligen fick de betala »hyra« genom att arbeta i jordbruket. Vid 1800-talets mitt upphör troligen bebyggelsen och gårdstomten läggs öde (Nordell 2010: 24 ff). Norgården drabbades inte av ödeläggelse och hade tillräcklig avkastning för att bära två hemmansdelar, det vill säga två bönder och deras familjer. Jordbruk bedrivs ända in på 1900-talet och gårdstomterna är bebodda än idag.

Nyckeln till att förstå varför vissa gårdar överlevt och andra inte inom samma geografiska område, ligger i odlingsförutsättningarna. Många gårdar i Landvetter, exempelvis Gökskulla Sörgården, Gallhålan, Nygården och flera gårdar i Landvetter by, lades öde under 1600-talet (Nordell 2010:24). De flesta togs i drift igen med nya brukare. Dessa gårdar kunde sedan utvecklas i takt med att jordbruket förändrades och rationaliserades. Gallhålan, som ligger inom ett område med höga bergspartier, branta sluttningar och sankmarker, kunde inte utöka åkermarken och öka avkastningen på samma sätt. Vid 1700-talets mitt hade flera av Gallhålan's granngårdar (bland annat Norgården, Sörgården och Önneröd) tillräckliga ekonomiska resurser för att genomföra skatteköp och bli hemmansägare. En av anledningarna till att Gallhålan inte såldes till någon ny brukare kan vara att förutsättningarna för jordbruk med god avkastning var dåliga. Topografin förhindrade utvidgning av åkermarken och försvårade sådd, skörd och slätter. Det moderniserade jordbruket med stora åkerytor, som växte fram i Landvetter under 1900-talets första decennier, var över huvud taget inte möjligt inom Gallhålan.

De mekanismer som försvårade moderniseringen, har samtidigt bidragit till att bevara kulturvärdena inom det som idag är Gallhålan's naturreservat. Röjningsrösen, gravarna, husgrunderna och stenmurarna har historier att berätta och bidrar till helhetsupplevelsen av naturreservatet.

Referenser

Litteratur

Blomqvist, M. 2007. *Informationssystemet för fornminnen – lista med lämningstyper och antikvarisk praxis. Version 3.4*. Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Fogelfors, H. 1997. Växtodlingssystem – uppkomst och utveckling. I: *Agrarhistoria*. Red. Larsson, M.P., Morell, M. & Myrdal, J. Lts förlag. Borås

Framme, G. 1986. *Vätte härad. Ur gångna tiders historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Uddevalla.

Gadd, C-J. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Det svenska jordbrukets historia band 3. Natur och kultur/Lts förlag. Borås.

Gren, L. 1997. *Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Riksantikvarieämbetet. Borås.

Lindroth, H. (red.). 1923. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, band I. Sävedals härad*. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg.

Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia band 2. Natur och kultur/Lts förlag. Borås.

Nordell, L. och Rydbom, L. 2012. *Kulturmiljöplan för Härryda kommun. Underlag till Härryda kommuns översiktsplan 2012*. Bohusläns museum och Härryda kommun.

Nordell, L. 2010. *Gallhållans naturreservat. Dokumentation av kulturvärden*. Bohusläns museum rapport 2010:44.

Strid, J P 1993. *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Uppsala.

Åberg, J. & Rolöf, M. 2012. *Fossila odlingsmiljöer*

och gravfält i Slamby. Arkeologisk förundersökning. Bohusläns museum rapport 2012:9.

Åberg, J., Rolöf, M. & Connelid, P. 2008. *Agrarhistoriska lämningar i Slamby. Det äldre odlingslandskapet i trakten kring Bårhult*. Arkeologisk utredning och landskaps-historisk analys. Bohusläns museum rapport 2008:20.

Extensiv referenslitteratur

Cserhalmi, N. 1998. *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Bygd och natur 1997 – tidskrift för hembygdsvärd. Sveriges hembygdsförbund. Lund.

Morell, M. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Det svenska jordbrukets historia band 4. Natur och kultur/Lts förlag. Borås.

Franzén, B-M. och Lindholm, K. 2000. *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län. Länsöversikt*. Landskapsprojektet rapport 2000:8.

Guide till naturen i Härryda kommun. Härryda kommun. 2010.

Landskapsprojektets handbok, remissupplaga 1998.

Mascher, C. (red.). 2002. *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland*. Länsstyrelsen Västra Götaland publikation 2002:14.

Nilsson, G. 1977. *Bygd och människor. Om socknarna Härryda–Landvetter*. Linköping.

Kartor ur Rikets allmänna kartverks arkiv

Ekonomisk karta över Landvetter 1935. Aktnr J131-12SO/Partille SO.

Ekonomisk karta över Landvetter 1973. Aktnr J133-7B0g76 Gökskulla.

Kartor ur Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometrisk avmätning över Gökskulla m.fl. 1701.
Aktnr. N64-13:1.

Enskifte över Gökskulla Norr och Södergård 1821.
Aktnr. N64-13:3.

Arkiv och register

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS).

Bohusläns museums topografiska arkiv.

Bilagor

Bilaga 1. *Forn- och kulturlämningar inom undersökningsområdet. Antikvarisk beskrivning av inventeringsfynd 2012-03-06–2012-03-07.*

Bilaga 2. *Fossil åkermark inom undersökningsområdet. Antikvarisk beskrivning av inventeringsfynd 2012-03-06–2012-03-07.*

Bilaga 3. *Utsnitt ur geometrisk karta över Gökskulla m.fl. 1701. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv, aktnr. N64-13:1.*

Bilaga 4. *Utsnitt ur enskifteskarta över Gökskulla Norr och Södergård 1821. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv aktnr. N64-13:3.*

Bilaga 5. *Utsnitt ur ekonomisk karta över Landvetter 1935. Ur Rikets allmänna kartverks arkiv aktnr. J131-12SO/Partille SO.*

Bilaga 1. Forn- och kulturlämningar inom undersökningsområdet. Antikvarisk beskrivning av inventeringsfynd 2012-03-06–2012-03-07.

beteckning	benämning	typ	fastighetsbeteckning	röjningsröseområde	beskrivning
103	Färdväg	Hålväg	Gökskulla 3:3	1	Hålväg (Ö-V, avvikande åt SV), ca 65 m lång, mellan 0,5-1,0 m bred och 0,2-0,6 m djup. Löper genom område med röjningsrösen, parallellt med grusväg i S.
104	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:3	1	Stengärdesgård (N-S), ca 60 m lång, 1-1,5 m bred, 0,3-0,4 m hög, uppbyggd av 0,2-0,8 m stora stenar. Delvis raserad och med öppningar på flera ställen.
200	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:3		Stengärdesgård (N-S), ca 60 m lång, 0,65 m br, 0,4 m hög. Ställvis finns bevarade kallmurade partier. Enstaka större stenblock ingår i konstruktionen. Gärdesgården blockerar en sänka ned till en dalgång i Ö.
203	Grav	Stensättning	Gökskulla 3:3		Stensättning, 3,3 m i diameter ca 0,4 m hög, svagt rundad profil. I V finns en kantkedja av ca 0,4 m stora stenar, en sten är större, 0,7x0,6 m stor. I anläggningens mitt finns mindre stenar, 0,1-0,3 m stora. Anl. Är svårbedömd i Ö pga växtlighet.
206	Röjningsröse		Gökskulla 3:3		Ensamliggande röjningsröse på impediment vid bäck. Oregelbunden form, ca 4 m i diameter, höjd 0,45-0,7 m. Består av 0,4-0,7 m stora stenar.
208	Röjningsröse	Stentipp	Gökskulla 3:3	3	Stentipp, ca 15 m lång, 1,8 m bred och 0,3-0,5 m hög. Består av övermossade 0,2-0,6 m stora stenar, som fösts samman till en oregelbunden sträng.

beteckning benämning typ fastighetsbeteckning röjningsröseområde beskrivning

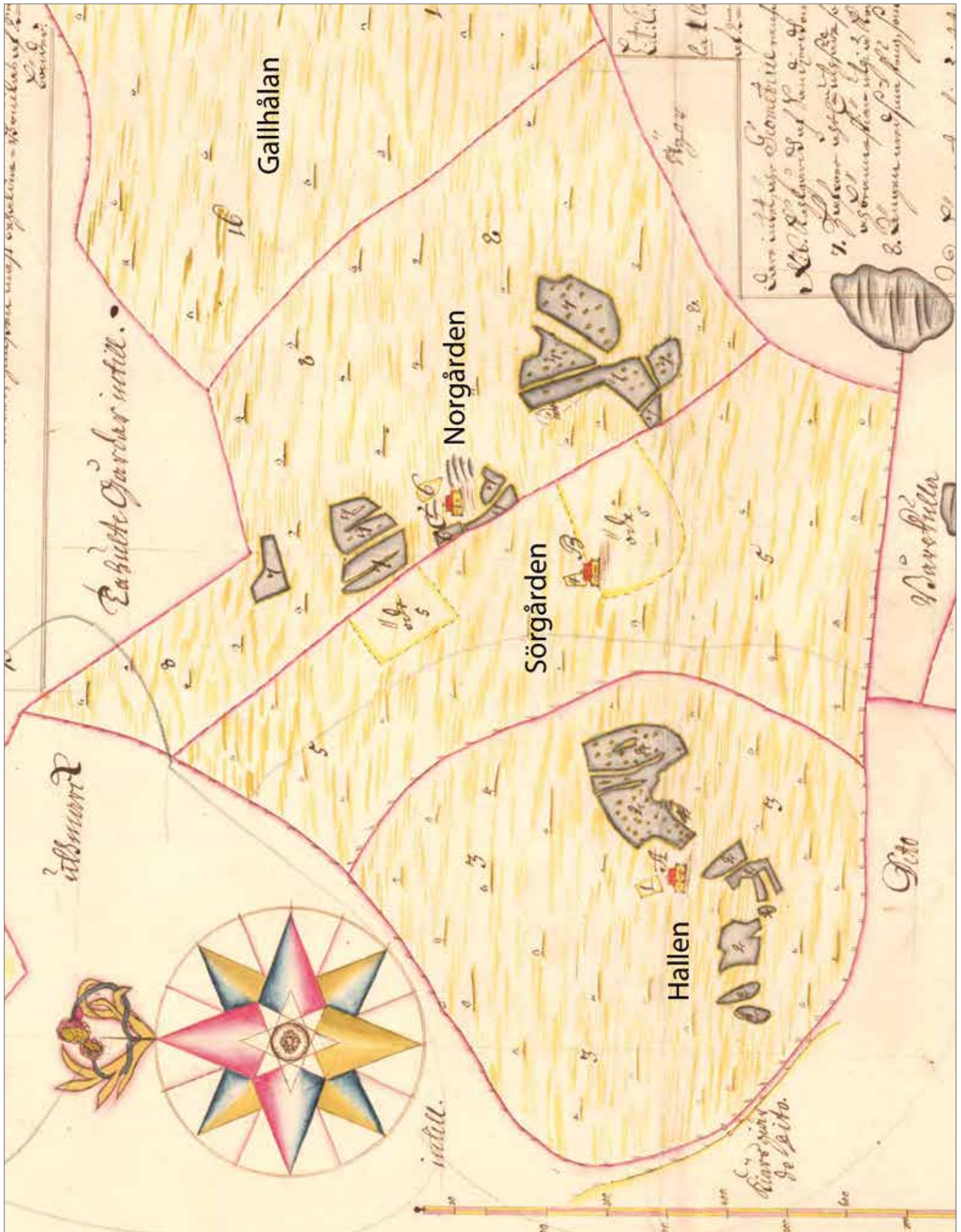
209	Röjningsröse		Gökskulla 3:3	3	Fem stenbumlingar, ca 1,5 m i diameter, på impediment vid åker. Stenarna har delats med bergskliar. I anslutning ligger rostande rester av jordbruksmaskiner. Under ansamlingen anas ett äldre odlingsröse.
210	Hägnad	Stensträng	Gökskulla 3:3	3	Stensträng, ca 85 m lång, 1-1,5 m bred 0,1-0,3 m hög. Den är oftast tvåradig, är övermossad och nedsjunken i marken. Anl. följer topografin från åkermark i V, nedför en Ö-slänt och över en bäck i NO.
301	Grav	Hög	Gökskulla 3:2		Hög, oval, 4,7x3,3 m, höjd 0,4-0,5 m (N-S). Enstaka stenar ca 0,2-0,4 m i diameter synliga i kanten runt om. Anl. Har en flack profil.
302	Grav	Hög	Gökskulla 3:2		Hög, närmast rund, 3,5x3,0 m, höjd 0,5 m (N-S). Rundad profil. Två stenar, båda 0,3 m stora, finns vid högens fot i V.
303	Grav	Hög	Gökskulla 3:2		Hög, rund, 3 m i diameter, höjd 0,5 m. Rundad profil, men med grop i toppen efter borttruttad stubbe. En synlig sten, 0,15 m stor, närmast högens topp.
304	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:3		Stengårdesgård kring åkeryta. Röjningsrösen (med sprängsten, bl.a.) i anslutning till gårdesgården.
305	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:2		Fastighetsgräns markerad av stengårdesgård (mellan Gökskulla 3:2 och Tahult 3:119).

beteckning benämning typ fastighetsbeteckning röjningsröseområde beskrivning

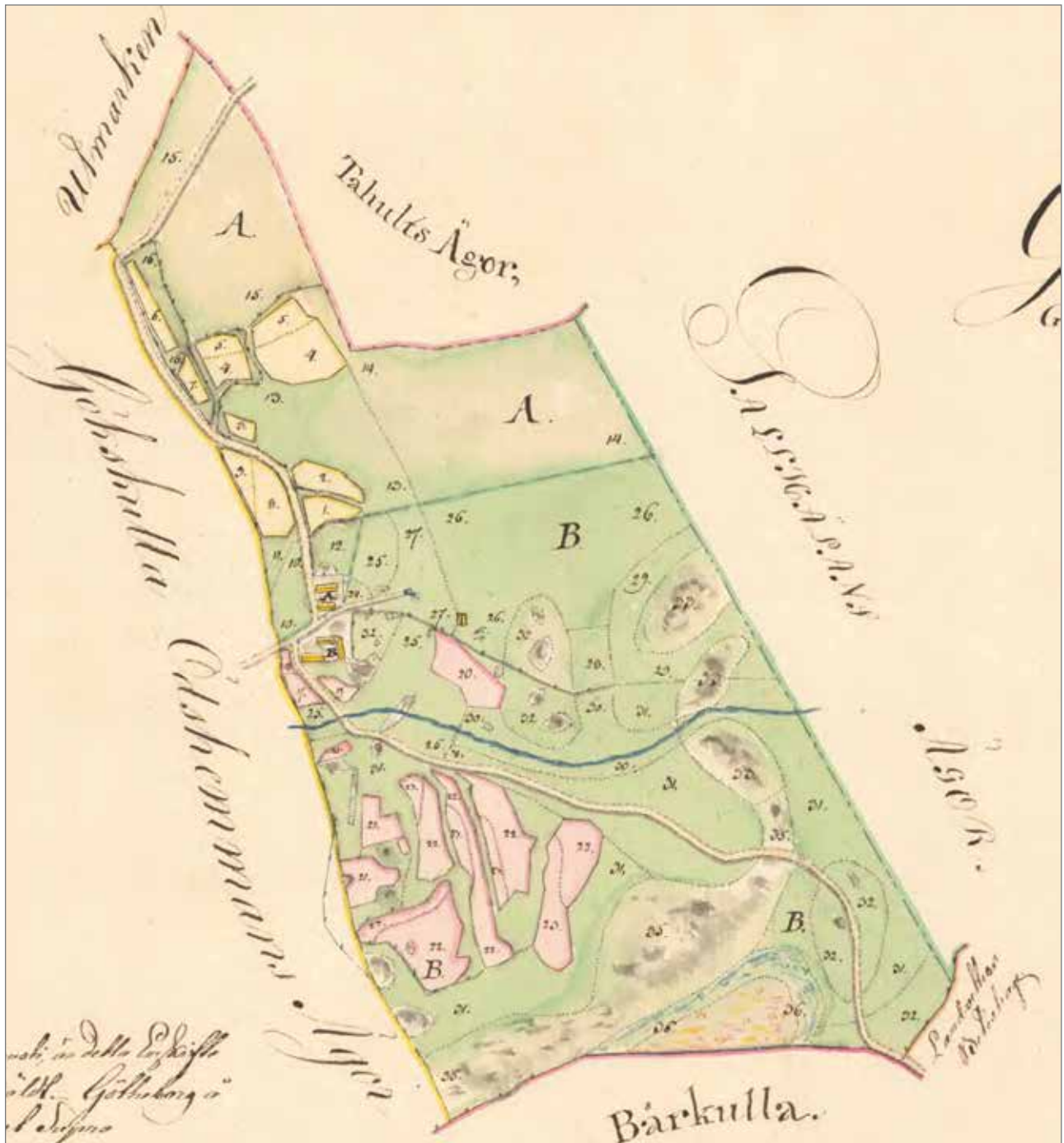
306	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:2		Stenmur i skalmursteknik mellan äldre betesmark och sankmark (alsumpskog). Öppning i anslutning till vattendrag i S.
307	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:3	4	Hägnad och uppmurad åkerterrass. Avdelar område med åkermark och sluttande område med fossil åkermark (område 4).
308	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:3	4	Fastighetsgräns markerad av stengärdesgård (mellan Gökskulla 3:3 och 4:51).
309	Hägnad	Stenmur	Gallhålan 1:1	2	Fastighetsgräns markerad av stengärdesgård (mellan Gökskulla 3:3, 3:2 och Gallhålan 1:1).
310	Hägnad	Stenmur	Gökskulla 3:2	2	Fastighetsgräns markerad av stengärdesgård (mellan Gökskulla 3:3 och 3:2).

beteckning	fastighet	ingående lämningstyper	beskrivning
1	Gökskulla 3:3	Röjningsrösen, hälväg, stengärdesgård	Område med fossil åker, 120x50 m (Ö-V). Inom området observerades 35 röjningsrösen. De är mellan 3-4 m i diam, upp till 0,5 m höga och är runda eller närmast runda. En hälväg löper genom området (Ö-V-SV) och det avgränsas av en hägnad i V.
2	Gökskulla 3:2, 3:3	Röjningsrösen, stengärdesgårdar	Område med fossil åker 90x60 m (NV-SÖ), på ömse sidor om fastighetsgräns markerad av stengärdesgård. Inom området observerades sju röjningsrösen (mellan 2-5 m i diam, 0,1-0,3 m höga). Inom området finns rikligt med stenblock och berg i dagen.
3	Gökskulla 3:3	Röjningsrösen, stensträng, stentipp	Område med fossil åker 65x45 m (Ö-V). Ligger i anslutning till nyare åkrar. Sex röjningsrösen och två stentippar observerades inom området. Från området och i Ö riktning löper en stensträng. Vid dess början i V ligger ett röjningsröse.
4	Gökskulla 3:3	Röjningsrösen, stengärdesgård	Område med fossil åker 270x80 m (SV-NÖ-N) i SÖ-slutning. Här observerades ett 20-tal röjningsrösen, 3-5 m i diam. I SÖ kant fanns omkr. 5 terränganpassade parceller, 5-10 m l och 3-5 m br. Avgränsas i NV av stenvmur, som delvis utgör terrasskant för åker.
5	Gökskulla 4:52	Röjningsrösen	Område med fossil åker 170x85 m (N-S). Inom området observerades 28 röjningsrösen, mellan 2-5 m i diam. På somliga rösen fanns påförd sprängsten.
6	Gökskulla 1:1	Röjningsrösen, hägnader	Område med fossil åker 100x80 m (NÖ-SV). Inom området observerades ett 15-tal odlingsrösen. Den NÖ delen av området är indelad i fyra odlingsytor, avgränsade med stenvmurar.

Bilaga 3. Utsnitt ur geometrisk karta över Gökskulla m. fl. 1701. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv, akt nr. N64-13:1.

Bilaga 4. Utsnitt ur enskifteskarta över Gökskulla Norr och Södergård 1821. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv aktnr. N64-13:3.

Bilaga 5. Utsnitt ur ekonomisk karta över Landvetter 1935. Ur Rikets allmänna kartverks arkiv aktnr. J131-12SO/Partille SO.

